

Анікеєнко Ю. А.,

аспірант кафедри української мови

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

КАТЕГОРІЯ РОЗДІЛОВОЇ СУРЯДНОСТІ В ЛОГІКО-ГРАМАТИЧНОМУ ІНТЕРПРЕТУВАННІ

Анотація. У статті подано логіко-граматичне витлумачення категорії розділової сурядності в сучасній українській мові. Особливу увагу звернено на специфіку жорсткої та слабкої диз'юнкції.

Ключові слова: категорія розділової сурядності, диз'юнкція, кон'юнкція, імплікація.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою мовознавства є всебічне вивчення категорії розділової сурядності, яку на сьогодні визнано однією з найдискусійніших та малодосліджених. Наголошуємо, чинна теоретико-практична база дає всі підстави стверджувати, що ця категорія успішно інтегрована в міждисциплінарний процес, позаяк опинилася в полі зору не тільки мовознавців, а й передових логіків. Для різновекторного описання й наукового витлумачення категорію розділової сурядності потрібно інтерпретувати передусім як логіко-граматичне явище.

Об'єктом пропонованого дослідження є категорія розділової сурядності, предметом – логіко-граматичний підхід до її витлумачення.

Мета дослідження зводиться до розгляду категорії розділової сурядності з огляду на її логічну та граматичну сутність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правомірність застосування логічного підходу до вивчення окремих категорій та одиниць мовознавства підтверджено в працях А.П. Грищенка [1], В.З. Саннікова [2] та ін.

Еволюція поглядів на категорію розділової сурядності позначена поступовим її осмисленням. Найперші уявлення про неї тісно пов'язані з ідентифікацією поняття «диз'юнкція», виділенням розділових суджень і відповідних логічних сполучників.

Посутню роль у цілеспрямованому трактуванні диз'юнкції відіграли логічні студії Аристотеля, у яких він першим сформулював принцип недопустимості суперечності: «Неможливо, щоб одне й те саме разом було і не було притаманне одному й тому ж і в одному й тому самому сенсі» [3, с. 120] та виключення третього: «Якщо тепер брехня є не що інше, як заперечення істини, то все не може бути помилковим; бо один із двох членів суперечності має бути істинним» [3, с. 120].

Згодом принципи Аристотеля доповнили перші перипатетики. Осібне місце зайняли Теофраст та Евдем, які основну увагу зосередили на дослідженні розділових силлогізмів.

Основи теоретичних знань не тільки про диз'юнкцію, але й про розділові судження беззаперечно відносимо до стоїцизму, оскільки навіть появу слова «розділовий» пов'язують із функціонуванням школи стоїків. На жаль, до нас дійшло дуже мало їхніх оригінальних текстів.

Відомо, що виняткову роль стоїки надавали простим і складним судженням. Так, вони досить повно описали прості судження за якістю, кількістю та модальністю, а складні диференціювали на єднальні, розділові й гіпотетичні [4, с. 31]: «Якщо Аристотель у своїх творах головну увагу звертав на дослідження категоричного силлогізму, то стоїки займалися, головним чином, тими умовиводами, до яких складовими частинами входили умовні та розділові судження. Вони застосовували низку логічних категорій, які увійшли в сучасну символічну (математичну) логіку – імплікацію, диз'юнкцію, кон'юнкцію та ін.» [5, с. 13–14].

Л.Г. Тоноян справедливо зауважує, що диз'юнкцію, як і кон'юнкцію, стоїки виводять з умовного висловлення й прагнуть умотивувати його. Так, Хризіпп, аналізуючи кон'юнкцію, указує на її заперечення й зауважує, що вираз «не разом перше і не-друге» тотожний пропозиції «якщо перше, то друге». Диз'юнкцію ж «або перше, або друге», на його думку, слід розуміти тільки в руслі жорсткого, контрадикторного поділу, а тому така диз'юнкція є істинною тільки тоді, коли одне з простих суджень, що становлять її структуру, є істинним. У формі «або не перше, або друге» диз'юнкція тотожна умовній пропозиції «якщо перше, то друге». Така специфіка суджень дає Л.Г. Тоноян аргументи стверджувати, що відношення кон'юнкції та диз'юнкції до імплікації сприяє виокремленню їх як основних видів одного гіпотетичного висловлення, у якому з наявності чи то ж відсутності першого можна зробити висновок про наявність або відсутність другого. З огляду на це виникає гіпотетичний силлогізм, який стоїки вважають найважливішим інструментом пізнання [6, с. 213].

На сьогодні неспростовним є твердження, що саме стоїки розкрили зміст кон'юнкції та диз'юнкції. Складне судження, згідно з їхньою концепцією, є хибним тоді, коли хоча б одне просте судження, яке входить у його склад, є хибним. До того ж ще в ті далекі часи вони закріпили за диз'юнкцією статус жорсткості: необхідною умовою істинності будь-якого диз'юнктивного висловлення є істинність тільки одного його аргументу [7, с. 37].

Важливо наголосити, що стоїки послуговувалися терміном «диз'юнкція» і для вираження значення несумісності [8, с. 77].

В.І. Чуєшов переконливо довів, що стоїки аналізували не тільки різні види суджень (куди, звичайно ж, уходили і розділові судження), але й спеціальні логічні сполучники [9, с. 43].

Не можемо оминати увагою найвизначнішого представника школи стоїків – уже згаданого Хризіппа, з ім'ям якого пов'язують розділові судження. Щоправда, думки дослідників стосовно цього неоднозначні. Так, науковці вважають, що Хризіпп аналізував тільки жорстку

диз'юнкцію (такого погляду дотримується Я. Лукасевич) і для цього є всі підстави. Дослідниця Г.С. Степанова зауважує, що зберігся фрагмент тексту Галена, у якому фігурує термін «*το διεξευμένον*», що позначав диз'юнкцію. У документі присутня також указівка на те, що стоїки послуговувалися здебільшого сполучником «*ἢτοι*» (або). Між тим, на думку Галена, ніхто, окрім стоїків, не розмежував уживання односкладового сполучника «*ἢ*» та двоскладового «*ἢτοι*». Отже, маємо підстави констатувати, що стоїки наголошували на доцільності використання особливого сполучника, який виражав жорстку диз'юнкцію [10, с. 109–110].

Важливим підтвердженням зацікавлень стоїків слабкою диз'юнкцією є і фрагмент Авла Геллія, у якому побутує особливий термін «*τὸ παραδιεξυμένον*», що теж позначав диз'юнкцію, проте її стоїки вважали хибною [10, с. 110].

Школа стоїків сформулювала ще й правило усунення диз'юнкції, що мало назву «*modus tollendo ponens*» [8, с. 20].

У середньовічній Європі значний внесок у вивчення розділових суджень зробив представник схоластичної логіки Петро Іспанський. У його праці «Суммули» представлено чітку дефініцію диз'юнкції, а також сформульовано закон її заперечення [11, с. 122]. Переконаливо доведено й те, що диз'юнкція є істинною не тільки тоді, коли істинним є один із її членів, але й коли існує перспектива істинності обох її компонентів; хибною ж диз'юнкція є тоді, коли хибними є її обидва складники [8, с. 78]. На нашу думку, такими аргументами Петро Іспанський підтвердив функціонування слабкої диз'юнкції.

У XIV ст. логіки відводили особливе місце саме слабкій диз'юнкції. До прикладу, Вальтер Бурлей указував на той факт, що диз'юнкція є віддзеркаленням будь-якого її компонента, звідси й така закономірність: якщо обидва її члени є істинними, то і сама диз'юнкція є істинною [8, с. 78].

Пізніше французькі філософи та логіки А. Арно й П. Ніколь, синтезуючи надбання середньовічної логіки та дедуктивного вчення Р. Декарта, дали чітку класифікацію суджень, з-поміж яких вагоме місце відвели розділовим судженням [4, с. 44]. А згодом І. Кант у своїй класифікації виокремив розділові судження вже з точки зору відношень, які вони виражають [4, с. 51].

Сьогодні ж за типом логічних сполучників виокремлюють три типи суджень: категоричні, розділові, умовні [4, с. 101]. Категоричні судження є простими, а розділові та умовні – складні, оскільки постають на основі простих суджень, поєднаних за допомогою логічних зв'язок – логічних сполучників.

Диз'юнкцію (лат. *disjunctio* – роз'єднання, відокремлення) традиційно членують на два види: жорстку та слабку [5, с. 36].

Маркером жорсткої диз'юнкції є парний сполучник **або...або**. Таке судження наділене здатністю вибору з двох або більше варіантів лише одного, наприклад: *Рівно через місяць ми поїдемо відпочивати або в Єгипет, або в Італію* («поїдемо відпочивати або в Єгипет, або в Італію, але не в Єгипет та Італію (разом)»).

Зауважуємо, уже сам зміст сполучника **або...або** (поєднання несумісних суджень) розкриває специфіку жорсткої диз'юнкції (взаємно усувальне судження можна вважати істинним тільки тоді, коли один із його складників є істинним, а інший – хибним, та хибним, коли обидва його

компоненти є хибними) [5, с. 36]. Це правило слід покласти в основу вибудування таблиці істинності того чи того розділового судження, як-от: *Сьогодні ввечері я або залишусь вдома, або піду до тітки*:

A	B	Або А, або В (A∨B)
I	I	X
I	X	I
X	I	I
X	X	X

Зі свого боку слабку диз'юнкцію виражає сполучник **або**. Він указує на можливу сумісність пропонованих суджень і передбачає ширший діапазон вибору: «можливе тільки перше, можливе тільки друге, можливе і перше, і друге одночасно» [12, с. 96], наприклад: *Я замовлю тістечко або чашку кави* («замовлю тістечко або чашку кави, або тістечко й чашку кави (разом)»). Тому невзаємно усувальне судження кваліфікують як істинне тоді, коли обидва його складники є істинними або ж коли один із них істинний, а другий – хибний, та хибним, коли обидва компоненти є хибними [5, с. 37], наприклад: *Цей кліп він завжди слухає або дивиться*:

A	B	A або B (A∨B)
I	I	I
I	X	I
X	I	I
X	X	X

А.С. Конверський стверджує, що «аналогами диз'юнкції є вирази: «А або В», «А або В, або обидва», «А і або В», «А, якщо не В» [11, с. 80].

Ураховуючи все зазначене вище, А.П. Грищенко переніс уявлення логіків про диз'юнкцію на реченнєвий механізм української мови, зауважуючи, що «на противагу єднальним і зіставно-протиставним реченням, які з логічного погляду являють собою так звані кон'юнктивні судження, розділові складносурядні речення інтерпретуються в логіці як диз'юнктивні (розділові) судження» [1, с. 137]. Звернено особливу увагу також на те, що, крім значення жорсткої диз'юнкції, необхідно враховувати і значення слабкої диз'юнкції. Ми солідаризуємося із цим твердженням А.П. Грищенка і водночас робимо таке уточнення: якщо з жорсткою диз'юнкцією особливих проблем немає, то слабка диз'юнкція викликає декілька суперечностей. Спробуємо пояснити ці діаметрально протилежні точки зору за допомогою розділового сполучника **або**.

Для наочності використаємо два приклади:

1. *Якщо завтра піде дощ або випаде сніг, то сестра залишиться вдома.*

2. *10 вересня опівдні я буду на конференції у Полтаві або в Запоріжжі.*

У цих двох реченнях облігаторністю наділені такі компоненти:

1) «або А»: «або якщо завтра піде дощ, то сестра залишиться вдома» та «або 10 вересня опівдні я буду на конференції в Полтаві»;

2) «або В»: «або якщо завтра випаде сніг, то сестра залишиться вдома» та «або 10 вересня опівдні я буду на конференції в Запоріжжі».

Не варто забувати про спроможність слабкої диз'юнкції містити ще й третій компонент «або і А, і В разом»: «або якщо завтра піде дощ і випаде сніг (одночасно), то сестра залишиться вдома» та «або 10 вересня опівдні я буду на конференції в Полтаві і в Запоріжжі (одночасно)». Цей компонент характеризують по-різному. В.З. Санніков називає його «об'єднувальним» і вказує на три дефініційні параметри:

- 1) об'єднувальний компонент є завжди;
- 2) об'єднувального компонента немає;
- 3) об'єднувальний компонент в одних випадках є, а в інших його немає [2, с. 100].

На основі спостережень В.З. Саннікова розглянемо ці параметри докладніше. Думку про постійне функціонування об'єднувального компонента постулюють О.В. Гладкий, Ф. Дж. Пеллетье та ін. Існує, проте, багато прикладів, у яких цей інтегровальний конститuent семантично не експлікований, унаслідок чого тоді речення стають абсурдними [2, с. 100].

З огляду на логіко-семантичний аспект речення *10 вересня опівдні я буду на конференції в Полтаві або в Запоріжжі* його інтелектуальне осмислення «10 вересня я буду на конференції або в Полтаві, або в Запоріжжі, або в Полтаві та Запоріжжі (одночасно)» видається нелогічним. Тому В.З. Санніков указує на припущення О.В. Гладкого про несумісність фактів, виражену двома компонентами такого виду речень: «обидва компоненти не можуть бути істинними одночасно, але не тому, що в цих випадках або використаний в іншому значенні, а тому, що в цих випадках несумісні факти, які виражають компоненти – що не має відношення до мови» [2, с. 100]. На прикладі наведеного речення О.В. Гладкий обстоює фантастичну зможу істоти перебувати у двох місцях одночасно, яку людина може тільки уявити.

За В.З. Санніковим, тлумачення на вірець «10 вересня опівдні я буду на конференції або в Полтаві, або в Запоріжжі, або в Полтаві та Запоріжжі (одночасно)» презентують три альтернативи:

- 1) представлений нереальний факт або компоненти речення є несумісними, оскільки фізично одна людина не може бути одночасно і в Полтаві, і в Запоріжжі;
- 2) означений суб'єкт 10 вересня опівдні буде на конференції в Полтаві, а не в Запоріжжі;
- 3) означений суб'єкт 10 вересня опівдні буде на конференції в Запоріжжі, а не в Полтаві [2, с. 100].

Ми не підтримуємо концепцію постійної наявності об'єднувального компонента, оскільки вважаємо, що він є прийнятним не для всіх розділових речень, у чому переконує приклад 2. Практика ж показує, що людина, яка сприймає такі висловлення, не задумується про всі ці три альтернативи.

Представники другого підходу доводять, що об'єднувального компонента взагалі не існує, декларуючи цим самим повноцінне взаємовиключення. Саме таке значення притаманне розділовому сполучникові *або*: сполучник *або* вживається тоді, коли «значення розділовості необхідно об'єднати з вказівкою на взаємовиключення подій, явищ і предметів» [13, с. 74]; сполучник або вказує «на

те, що з названих можливих дій здійснюється, здійснювалася або здійснюватиметься тільки одна» [14, с. 280]; «відношення взаємовиключення виражають одиничні *або* повторювані сполучники *або*, чи» [15, с. 594].

В.З. Санніков також відзначає бачення цього підходу в А. Вежбицької, яка залучає для лінгвістичного аналізу компонент «частина». На основі наведеного нею речення «*Damian is Spanish or Portuguese (Даміан – іспанець або португалець)*» автор розмірковує так: «думаючи про Даміана, можна сказати частину наступного: «він іспанець; він португалець»; я не можу сказати, яку частину» [2, с. 101].

Цей підхід є доречним для логіко-семантичної характеристики речення 2 (фізично поєднати одночасне місцеперебування в Полтаві та Запоріжжі неможливо), але аж ніяк не для речення 1. Так, якщо триматися настанов прихильників цього підходу, речення *Якщо завтра піде дощ або випаде сніг, то сестра залишиться вдома* міститиме тільки дві альтернативи:

- 1) «або якщо завтра піде дощ, то сестра залишиться вдома»;
- 2) «або якщо завтра випаде сніг, то сестра залишиться вдома».

Про третю альтернативу «або якщо завтра піде дощ і випаде сніг (одночасно), то сестра залишиться вдома» навіть не може йтися, хоча дощ зі снігом – не таке вже й рідкісне природне явище.

Як уже було зауважено, представники третього підходу вважають, що об'єднувальний компонент в одних випадках є, а в інших його немає (Е. Мендельсон, О.В. Падучева, Дж. Херфорд та ін.). Він також не позбавлений суперечності. Це передусім пов'язано з правилом розподілу значень, де особливу роль відіграє імплікація, яка закладена не в зміст сполучника *або*, а в саме речення із цим сполучником [2, с. 102].

В.З. Санніков на основі досліджень Дж. Херфорда безпідставно доходить висновку, що в логіко-семантичному аналізі речень можуть виникнути й інші труднощі [2, с. 102]. Інтелектуальне осмислення речення *Вона замовить морозиво або тістечко*, до прикладу, можна представити, як:

- 1) «вона замовить морозиво або тістечко, або морозиво і тістечко (разом)»;
- 2) «вона замовить морозиво або тістечко, але не морозиво і тістечко (разом)».

Якщо представлене речення піддавати аналізу з урахуванням значення взаємовиключення, то в інтелектуальному представленні 1 з'являється суперечність («вона замовить або морозиво, або тістечко, але не морозиво й тістечко (разом), або морозиво і тістечко (разом)»), а в інтелектуальному представленні 2 – явна тавтологія («вона замовить або морозиво, або тістечко, але не морозиво і тістечко (разом), але не морозиво і тістечко (разом)»). Якщо ж не брати до уваги значення взаємовиключення, то вже в інтелектуальному представленні 1 з'явиться тавтологія («вона замовить або морозиво, або тістечко, або морозиво і тістечко (разом), або морозиво і тістечко (разом)»), а в інтелектуальному представленні 2 – суперечність («вона замовить або морозиво, або тістечко, або морозиво і тістечко (разом), але не морозиво і тістечко (разом)») [2, с. 102–103]. Отже, перед нами постає проблема накладання значень.

Якими б суперечливими не видавалися ці три підходи, вважаємо найприйнятнішим третій: в одних випадках об'єднувальний компонент є, а в інших його немає. Водночас робимо такі суттєві уточнення. Дослідження, які проводив Дж. Херфорд, мають місце з логічної точки зору, але насправді людина не замислюється про всі наведені вище альтернативи. Вона навіть і не думає, чи поєднати їх, а чи, може, розмежувати. Повністю ж відкинути його наукову точку зору ми не можемо, оскільки в реченнях на зразок *Вона замовить морозиво або тістечко* є ймовірність того, що означений суб'єкт не замовить ані морозива, ані тістечка, тому що й досі не визначився з вибором. Людина має обрати для себе якусь провідну альтернативу з-поміж інших, адже синхронне поєднання їх видається дуже дивним стосовно мовної картини світу.

Висновки. Отже, широкий опис категорії розділової сурядності можливий тільки з урахуванням граматичного та логічного аспектів. Перші кроки до розуміння й наукового витлумачення цієї надзвичайно складної категорії були зроблені ще античними логіками, проте підґрунтя її теоретичного пізнання заклали представники школи стоїків. Основу їхніх учень спостережено в сучасних підходах до трактування диз'юнкції, розділових суджень та відповідних розділових сполучників.

Неабиякі перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні багатогранної природи розділових сполучників.

Література:

1. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969. – 156 с.
2. Санников В.З. Русские сочинительные конструкции. Семантика. Прагматика. Синтаксис / В.З. Санников. – М. : Наука, 1989. – 266 с.
3. История философии : в 4 т. / под ред. М.А. Дынина, М.Т. Иовчука, Б.М. Кедрова, М.Б. Митина, О.В. Трахтенберга. – М. : Изд-во АН СССР, 1957– . – Т. 1. – 1957. – 718 с.
4. Ерышев А.А. Логика : [учеб. пособ.] / А.А. Ерышев, Н.П. Лукашевич, Е.Ф. Сластенко ; под ред. Н.П. Лукашевича. – 4-е изд., перераб. и доп. – К. : МАУП, 2003. – 216 с.
5. Арутюнов В.Х. Логика : [навч. посіб. для економістів] / В.Х. Арутюнов, Д.П. Кирик, В.М. Мішин. – 3-тє вид., без змін. – К. : КНЕУ, 2008. – 144 с.

6. Тоноян Л.Г. Отношение логического следования в трактатах Боэция / Л.Г. Тоноян // Логические исследования. – М. ; СПб., 2012. – Вып. 18. – С. 211–233. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://iph.ras.ru/uplfile/logic/log18/LI-18_Tonojan.pdf.
7. Логика : [учеб. пособ.] / сост. : И.П. Билецкий, П.В. Брунько, О.Н. Кузь, И.Н. Сивовол, В.А. Черненко. – Х. : ИД «ИНЖЭК», 2004. – 160 с.
8. Слупецкий Е. Элементы математической логики и теории множеств / Е. Слупецкий, Л. Борковский ; пер. с пол. О.Ф. Серебрянникова. – М. : Прогресс, 1965. – 368 с.
9. Чуешов В.И. Основы современной логики : [учеб. пособ.] / В.И. Чуешов. – Мн. : Новое знание, 2003. – 207 с.
10. Степанова А.С. Философия древней Стои / А.С. Степанова. – СПб. : Алетея, 1995. – 272 с.
11. Конверський А.Є. Логіка (традиційна та сучасна) : [підручник для студ. вищих навч. закладів] / А.С. Конверський. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 536 с.
12. Логіка : [підручник для студ. вищих навч. закладів] / [В.Д. Титов, С.Д. Цалін, О.П. Невельська-Гордеева та ін.] ; за заг. ред. проф. В.Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с.
13. Пешак М. М. Комунікативний синтаксис / М.М. Пешак. – К. : Довіра, 2000. – 150 с.
14. Ващенко В.С. Українська мова / В.С. Ващенко. – Х. : Вид-во Харків. ордену трудового червоного прапора Держ. ун-ту імені О.М. Горького, 1959. – 348 с.
15. Шкурятяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова : [навч. посіб.] / Н.Г. Шкурятяна, С.В. Шевчук. – К. : Літера, 2000. – 688 с.

Аникеенко Ю. А. Категория разделительной сочинности в логико-грамматической интерпретации

Аннотация. В статье представлено логико-грамматическое истолкование категории разделительной сочинности в современном украинском языке. Особое внимание обращено на специфику жесткой и слабой дизъюнкции.

Ключевые слова: категория разделительной сочинности, дизъюнкция, конъюнкция, импликация.

Anikeenko Y. The category of disjunctive coordination in logical-grammatical interpretation

Summary. The article deals with logical-grammatical interpretation of the category of disjunctive coordination in contemporary Ukrainian. Special attention is paid to the specificity of strong and weak disjunction.

Key words: category of disjunctive coordination, disjunction, conjunction, implication.